

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ΕΝΑΣΧΟΛΗΣΗ ΜΟΥ με τις παραπονημένες ειδήσεις ξεκίνησε με μια εργασία που παρουσίασα σε συνέδριο για τα 60 χρόνια του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου (ΡΙΚ), περίπου τρεις μήνες μετά την ημερομηνία κατά την οποία ο πρώην πρόεδρος των ΗΠΑ, Ντόναλντ Τραμπ, χρησιμοποίησε πρώτη φορά τον όρο *fake news*. Ωστόσο, το αντικείμενο μου ήταν οικείο, καθώς επί σειρά ετών ασχολούμαι με την ιδεολογία στα ΜΜΕ, την προπαγάνδα, τις ειδήσεις και συναφή αντικείμενα. Έκτοτε ακολούθησαν και άλλες παρουσιάσεις και ομιλίες σχετικές με το θέμα, μελετώντας υλικό και εργασίες άλλων για το φαινόμενο, που ακόμα και σήμερα οι περισσότεροι αποκαλούν «ψευδείς ειδήσεις», αν δεν χρησιμοποιούν τον αγγλικό όρο “fake news”.

«Ψευδείς ειδήσεις» ήταν και η δική μου απόδοση του όρου στα ελληνικά. Ακολούθησα για μεγάλο διάστημα τη χρήση του όρου «ψευδεπίγραφες». Στην πορεία αντιλήφθηκα ότι ο όρος «ψευδεπίγραφες ειδήσεις» συχνά αναφέρεται σε περισσότερες μορφές παραποίησης του είδους «ειδήσεις», τις οποίες περιγράφω στο Προοίμιο. Οι παραπονημένες ειδήσεις ως κατηγορία περιεχομένου είναι ή εμφανίζονται ως ειδήσεις. Αυτές είναι ψεύτικες ειδήσεις. Κι αυτό ακριβώς είναι το πρόβλημα. Ότι γίνονται αντιληπτές ως κανονικές ειδήσεις όπως και οι αξιόπιστες. Στην πορεία της εργασίας μου για τον παρόντα τόμο, η οποία ξεκίνησε στα μέσα της άνοιξης του 2018, συνάντησα κι άλλους όρους. Ωστόσο, όπως θα διαβάσει ο/η αναγνώστης/ρια, προτίμησα τον όρο «παραπονημένες», επειδή το ιδιαίτερο γνώρισμά τους είναι ότι με τον έναν ή τον άλλον τρόπο παραποιούν τα γεγονότα που περιγράφουν, δεν τα δημιουργούν εκ του μηδενός.

Οι προσκλήσεις για παρουσιάσεις, ομιλίες, ανακοινώσεις κ.ά. εντός και εκτός χώρας μού έδωσαν την ευκαιρία να επεξεργαστώ αρκετές πτυ-

χές του φαινομένου. Στην πορεία της μελέτης ξεκίνησα από το πλήθος των πολλαπλών όψεων και χρήσεων των παραποποιημένων ειδήσεων όπως η σχέση τους με το ψεύδος και με τις διάφορες κατηγορίες προπαγάνδας, οι επιμέρους κατηγορίες παραποποιημένων ειδήσεων, η πολιτική και εμπορική τους χρήση τους κ.ά., για να φτάσω τελικά στην *differentia specifica* που τις χαρακτηρίζει ως κατηγορία του Λόγου, που εκθέτω στο 1ο Κεφάλαιο. Κι αυτό με έσπρωξε στην ενασχόληση με την επιστημολογία των ειδήσεων γενικά. Πρόκειται για ένα ζήτημα που έχει μακρά παράδοση στις σπουδές επικοινωνίας και δημοσιογραφίας. Η μελέτη της επιστημολογίας των ειδήσεων με οδήγησε να κατανοήσω πως η δυνατότητα παραποίησης των γεγονότων στις ειδήσεις είναι δομική, δηλαδή περιέχεται εξ ορισμού στη σύνθεση των ειδήσεων ως είδους. Ακολούθως, στράφηκα στη μελέτη του τρόπου με τον οποίο η δομική δυνατότητα της παραποίησης των γεγονότων γίνεται πραγματικότητα σήμερα ως εκτεταμένη πρακτική. Με τον τρόπο αυτό, από την επιστημολογική ανάλυση πέρασα στην κοινωνιολογική ανάλυση των παραποποιημένων ειδήσεων, για να καταλήξω στη σχέση τους με την προπαγάνδα. Η σχέση αυτή, στην πράξη η συναίρεση ειδήσεων και προπαγάνδας, μπορεί να κατανοηθεί μόνο στο περιβάλλον της κοινωνίας της ενημέρωσης.

Η συγγραφή του βιβλίου συνέπεσε με μια περίοδο πολύωρης καθημερινής απασχόλησής μου σε διάφορους επιστημονικούς και άλλους ρόλους, όπως του προέδρου του Τμήματος Επικοινωνίας και ΜΜΕ του ΕΚΠΑ, του μέλους του Δ.Σ. του ΕΣΡ, του προέδρου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας, αλλά και του καθηγητή, γι' αυτό και η ολοκλήρωσή του καθυστέρησε κατά τέσσερις μήνες σε σχέση με τον αρχικό προγραμματισμό. Το αδιέξοδο της διαχείρισης του χρόνου ήρθε να άρει σαν από μηχανής θεός ο εγκλεισμός (lockdown) κατά την περίοδο της πανδημίας COVID-19. Η εργασία από το σπίτι πολλαπλασίασε εξαιρετικά τον όγκο και τον χρόνο εργασίας, υπό δυσμενείς συνθήκες. Παρά ταύτα, μου προσέφερε τη δυνατότητα, όπως και σε άλλους συναδέλφους, να παράγω το έργο που η καθημερινή επαγγελματική ενασχόληση δεν επέτρεπε. Αυτά είναι τα δικά μας «Τετράδια της καραντίνας». Ίσως στο έργο μας αυτής της περιόδου αντανακλάται όχι μόνο ο ερευνητικός προσανατολισμός και η σκευή μας αλλά και το κλίμα εκείνης της περιόδου.

Η ανά χείρας μελέτη δεν θα είχε ολοκληρωθεί αν δεν είχα την τύχη να συνεργαστώ με διάφορους τρόπους (συζητήσεις, επίβλεψη φοιτητι-

κών εργασιών κ.ά.) με μια σειρά συναδέλφους και άλλους, όπως με τους/τις συναδέλφους μου στο Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Μνημονεύω ενδεικτικά τον Ν. Δεμερτζή, τον Σ. Παπαθανασόπουλο, τον Ν. Παπαναστασίου καθώς και τους τότε υποψήφιους διδάκτορές μου Α. Μινωτάκη (με τον οποίο συγγράψαμε από κοινού παλιότερα μια παρουσίαση) και Μ. Τατσσόγλου. Επίσης τον Ν. Παναγιώτου από το Τμήμα Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ του ΑΠΘ (με τον οποίο είχαμε συζητήσει να συγγράψουμε μαζί μελέτη για το θέμα, αλλά για μια σειρά λόγους αυτό δεν κατέστη δυνατό) και την Ι. Κωσταρέλλα από το ίδιο Τμήμα, που επίσης έχει ασχοληθεί σχετικά. Δεν πρέπει να ξεχάσω την Αντιπροσωπεία της Ε.Ε. στην Ελλάδα για την πρόσκληση που μου απηύθυνε να μιλήσω σε σχετική εκδήλωση που διοργάνωσε τον Μάρτιο του 2018, το ΡΙΚ, την Αρχή Ραδιοτηλεόρασης Κύπρου, το περιοδικό *Νομική Βιβλιοθήκη*, το ΕΣΡ, την *Εφημερίδα των Συντακτών* για την πρόσκληση να μιλήσω για το θέμα σε σχετική εκδήλωση στο πλαίσιο του Φεστιβάλ Βιβλίου στη Θεσσαλονίκη το 2018 κ.ά. φορείς που, με την πρόσκλησή τους να μιλήσω για τις παραπονημένες ειδήσεις, μου έδωσαν αφορμές και κίνητρα να ασχοληθώ ερευνητικά.

Ευχαριστίες οφείλω και στον γιο μου Γιάννη Πλειό, που ασχολήθηκε κι αυτός με το ίδιο ζήτημα, μέσα από άλλους δρόμους, οπτικές και έννοιες, αλλά είδα σ' αυτές την ανάγκη πιο συστηματικής ενασχόλησης με την πτυχή του ζητήματος ως κοινωνικού φαινομένου. Όλα αυτά συντέθηκαν και κατέληξαν στο βιβλίο που κρατά ο/η αναγνώστης/ρια στα χέρια του/της.

Όσο γράφω βιβλία και άλλες παρόμοιες εργασίες θα τονίζω ένα πράγμα. Δεν έχουν καμία μα καμία ευθύνη όλοι/ες οι ως άνω για τις αδυναμίες του παρόντος έργου που θα εντοπίσει ο κριτικός αναγνώστης. Έχουν όμως συμβολή στο γεγονός ότι ασχολήθηκα με το θέμα και απέκτησα κίνητρα και ιδέες για να προχωρήσω.

Η μελέτη αυτή θεωρώ πως ενδιαφέρει όσους με τον έναν ή τον άλλο τρόπο περιστασιακά ή περισσότερο σταθερά ασχολούνται με τις παραπονημένες ειδήσεις. Σε αυτούς περιλαμβάνονται εκείνοι που ασχολούνται με τις σπουδές επικοινωνίας και ιδιαίτερα με τη θεωρία και την κοινωνιολογία των ΜΜΕ, με τις σπουδές προπαγάνδας και πολιτικής επικοινωνίας, με τη δημοσιογραφία, με το διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Επίσης, θεωρώ ότι ενδιαφέρει πολιτικούς, και όσους με

οποιονδήποτε άλλο τρόπο ασχολούνται με την πολιτική, καθώς και δημοσιογράφους και δημοσιολόγους.

Με την ελπίδα της συμβολής, έστω και κατ' ελάχιστον, στην κατανόηση αυτού του εξαιρετικά επίκαιρου και σημαντικού φαινομένου.

Η κόλαση είναι άδεια και όλοι οι διάβολοι είναι εδώ.

William Shakespeare, *Η τρικυμία*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΈΝΑΣ ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ αναδύεται στην πληροφοριο-σφαίρα εδώ και κάποια χρόνια. Είναι ένας κόσμος διαφορετικός από αυτόν που γνωρίζαμε μέχρι πρότινος και ο οποίος σφυρηλατήθηκε στη μακριά διαδρομή της νεωτερικότητας, των μέσων ενημέρωσης και των ειδήσεων. Είναι ένας κόσμος που στο παρελθόν αποτελούσε το περιθώριο της πληροφόρησης για τα επίκαιρα γεγονότα και μπορούσε να τον συναντήσει κάποιος μόνο σε ειδικές επικοινωνιακές δραστηριότητες, όπως οι ψυχολογικές επιχειρήσεις, η παραπλάνηση, η παραπληροφόρηση κ.ά. Το να χρησιμοποιούνται ψεύδη ή μισές αλήθειες στις διάφορες αυτές μορφές προπαγάνδας ήταν κατά κανόνα το μέσο για την επίτευξη ενός στρατιωτικού ή πολιτικού σκοπού. Αυτός ο νέος κόσμος της ενημέρωσης είναι σε μεγάλο βαθμό ένας συνειδητά παραποιημένος κόσμος, ένας κόσμος στον οποίο οι πληροφορίες που οργανώνονται και προσφέρονται ως ειδήσεις συνιστούν προϊόν κατά κανόνα εμπρόθετης παραποίησης (falsification/distortion). Η παραποίηση αυτή συντελείται με διάφορες ρηματικές (discursive) μορφές, σε κυμαινόμενη έκταση ή σε ιδιαίτερες πτυχές των γεγονότων που, σε αντίθεση με αυτά που περιγράφουν οι ψευδείς ειδήσεις, όντως έχουν συμβεί — αλλά με διαφορετικό τρόπο σε σύγκριση με τον τρόπο που τα αποτυπώνουν οι παραποιημένες ειδήσεις. Με άλλα λόγια, είναι ένα μείγμα αξιόπιστων και ψευδών πληροφοριών για τα γεγονότα που έχουν συμβεί. Αυτός ο κόσμος είναι ένας κόσμος παραποιημένων ειδήσεων, στον οποίον συναντώνται οι πληροφορίες για γεγονότα που έγιναν με πληροφορίες για γεγονότα ή πτυχές τους που δεν έγιναν, αλλά, αντίθετα, είναι προϊόν επινόησης/μυθοπλασίας.

Το βιβλίο που κρατάει ο/η αναγνώστης/τρια στα χέρια του/της αποτελεί μια μελέτη των (παραποιημένων) ειδήσεων ως κατηγορίας περιεχομένου ή είδους (genre) και ταυτόχρονα μια κοινωνιολογική μελέτη των

παραποιημένων ειδήσεων ως επικοινωνιακού και κοινωνικού φαινομένου. Η βασική ιδέα που το διατρέχει είναι πως οι παραποιημένες ειδήσεις δεν αποτελούν ψευδείς ειδήσεις, δεν περιγράφουν δηλαδή ένα γεγονός που δεν έγινε, αλλά αλλοιώνουν πτυχές του τρόπου με τον οποίο συντελέστηκε. Αναλύοντας τον σκοπό της παραποίησης, εγώ (όπως και άλλοι πριν από εμένα) κατέληξα στο συμπέρασμα πως αν μια πληροφορία δεν παραποιείται για να προβληθεί αυτός που τη δημοσίευσε ή άλλο πρόσωπο/φορέας, τότε παραποιείται είτε λόγω της οπτικής αυτών που την συνέταξαν είτε για να παρακινήσουν το κοινό να προβεί σε ορισμένες δράσεις (ή να απέχει από τέτοιες). Με άλλα λόγια, παράγεται για προπαγανδιστικούς σκοπούς.

Οι παραποιημένες ειδήσεις είναι το προϊόν της ειδησεοποίησης της προπαγάνδας (και αντιστρόφως της προπαγανδοποίησης των ειδήσεων). Η αλλαγή αυτή δεν μπορεί να κατανοηθεί, αν δεν λάβουμε υπόψη μας το κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου συντελείται η ειδησεοποίηση της προπαγάνδας. Αντιθέτως, είναι το προϊόν αυτού του πλαισίου και προϊόν βαθμιαίας εξέλιξης της προπαγάνδας μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Για τους λόγους αυτούς, αν και η μελέτη μας δεν οροθετείται αυστηρά σε κάποια πειθαρχία, θα έλεγα ότι γενικά ανήκει στη θεωρία και την κοινωνιολογία της επικοινωνίας και των ΜΜΕ, των νέων Μέσων, των ειδήσεων και της προπαγάνδας. Η κοινωνιολογική ανάλυση και ιδιαίτερα η ανάλυση του τρόπου επικοινωνίας, του τρόπου παραγωγής των ειδήσεων, της πολιτικής πόλωσης, της ιδεολογίας και του ερμηνευτικού και του αφηγηματικού πλαισίου των ειδήσεων συνέβαλαν καθοριστικά στην κατανόηση του φαινομένου των παραποιημένων ειδήσεων και της σχέσης τους με την προπαγάνδα, αλλά και της διαφοράς τους με άλλες έννοιες όπως παραπληροφόρηση, παραπλάνηση κ.λπ.

Στην πορεία της ολοκλήρωσης της μελέτης έπρεπε να αντιμετωπιστούν πλήθος προβλημάτων, τα οποία έχρηζαν απάντησης. Ένα πρώτο ερώτημα, το οποίο έχουν αντιμετωπίσει και αντιμετωπίζουν όσοι ασχολούνται με τις παραποιημένες ειδήσεις στην Ελλάδα, είναι η απόδοση του όρου στα ελληνικά. Θεωρώ ότι ξένοι όροι πρέπει να αποδίδονται (όχι απλά να μεταφράζονται), παρακινούμενοι όχι από κάποιο εμφανές ή κρυφό εθνικιστικό ιδεώδες, αλλά προκειμένου να (περι)οριστεί το εύρος των δυνατών εννοήσεων αυτών των όρων και έτσι να αποκτήσουν νοηματική ακρίβεια. Αυτό είναι βασική προϋπόθεση ώστε να καταστούν εργαλείο επιστημονικής ανάλυσης. Σε αντίθετη περίπτωση, οι

όροι γίνονται όχημα πολυσημίας, με αποτέλεσμα καθένας/μιά να αντιλαμβάνεται το περιεχόμενό τους κατά τη μόρφωσή του/της, τη βιογραφία του/της κ.ο.κ. Στην ανάλυση που ακολουθεί ορίζονται οι παραπονημένες ειδήσεις τόσο καθαυτές όσο και σχέση με τις ψευδείς ειδήσεις.

Άλλα ερωτήματα που εμφανίστηκαν στην πορεία της έρευνας αφορούσαν την έκταση των παραπονημένων ειδήσεων, τα θέματα γύρω από τα οποία συγκεντρώνεται η πλειονότητα των παραπονημένων ειδήσεων ανά χώρα, εποχή κ.λπ., ο ρόλος του Μέσου και ιδιαίτερα του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (ΜΚΔ) στην παραγωγή και αναπαραγωγή των παραπονημένων ειδήσεων και έτσι στη διαμόρφωση του φαινομένου κ.ά. Όπως θα διαπιστώσει ο/η ανάγνωστος/τρια, δεν αποφεύγω αυτά τα ζητήματα, αλλά, αντίθετα, επιχειρώ να τα ερμηνεύσω στο πλαίσιο της δικής μου ανάλυσης και υπό το πρίσμα της δικής μου οπτικής. Χωρίς να ακολουθώ τις δημοσιογραφικές, πολιτικές ή και ακαδημαϊκές απόψεις που στήνουν «στα έξι μέτρα» το διαδίκτυο, αλλά και χωρίς να υιοθετώ τον θριαμβευτικό Λόγο των σύγχρονων εκφραστών του τεχνολογικού ντετερμινισμού και του νεοφιλελευθερισμού.

Σημαντικό τόσο με όρους έκτασης όσο και με όρους επιστημονικής βαρύτητας, θεωρώ ότι είναι το ζήτημα της τυπολογίας των παραπονημένων ειδήσεων το οποίο επιχειρήσα να αναπτύξω. Μια πλήρης και επιστημονικά πειθαρχημένη περιγραφή των διαφόρων κατηγοριών παραπονημένων ειδήσεων θεωρώ ότι προϋποθέτει μια πλήρη κατανόηση και έναν αυστηρό, επιστημονικά, προσδιορισμό των παραπονημένων ειδήσεων. Το περιεχόμενο των ζητημάτων που με απασχόλησαν στην ανάλυση του φαινομένου εκτίθεται σε οκτώ κεφάλαια τα οποία είναι κατανομημένα σε τρία μέρη. Στο 1ο Μέρος, στο οποίο διαβλέπω ένα μέρος της δικής μου συμβολής στη μελέτη του φαινομένου, αναπτύσσονται τα πρώτα τρία Κεφάλαια, στο 2ο Μέρος τα επόμενα τρία, ενώ στο 3ο Μέρος, στο οποίο επιχειρώ να συμβάλω στην κατανόηση του φαινομένου, αναπτύσσονται επίσης τα υπόλοιπα δύο. Το 1ο Μέρος είναι αφιερωμένο στην επιστημολογία των ειδήσεων. Στο 2ο Μέρος επιχειρώ μια κοινωνιολογική ερμηνεία της ανάδυσης των παραπονημένων ειδήσεων ως κοινωνικού φαινομένου, καθώς επίσης και του ρόλου τον οποίον επιτελούν στα επιμέρους κοινωνικά πεδία. Στο 3ο Μέρος περιγράφεται η τυπολογία των παραπονημένων ειδήσεων στην οποία κατέληξα κατά τη διάρκεια της μελέτης και της ανάλυσης του φαινομένου. Στο ανά χείρας βιβλίο εξετάζω ειδικότερα τα ακόλουθα ζητήματα, όπως αυτά αναλύονται ανά κεφάλαιο.

Στο 1ο Κεφάλαιο αναλύω τι είναι, σύμφωνα με τη δική μου προσέγγιση, οι παραποιημένες ειδήσεις. Σε αντίθεση με αρκετούς άλλους μελετητές στην Ελλάδα και το εξωτερικό, θεωρώ τις παραποιημένες ειδήσεις ως μια βαθμίδα ψευδοποίησης ενός γεγονότος, το οποίο όμως έχει συντελεστεί. Διαχωρίζω τις παραποιημένες ειδήσεις από τις ψευδείς που συνιστούν τον απόλυτο βαθμό ψευδοποίησης. Αυτές οι δυο βαθμίδες είναι δύο διαφορετικές μορφές ψευδεπίγραφων ειδήσεων, η σχετική και η απόλυτη. Στη μελέτη μου εξετάζω κριτικά ορισμένες από τις πιο σημαντικές αναλύσεις στη βιβλιογραφία οι οποίες προσεγγίζουν διαφορετικά τις παραποιημένες ειδήσεις, κυρίως τις αντιλαμβάνονται ως ψευδείς.

Στο 2ο Κεφάλαιο, εξετάζω τις παραποιημένες ειδήσεις ως κοινωνική διαδικασία, δηλαδή όπως πραγματικά εμφανίζονται και λειτουργούν στις επικοινωνιακές πρακτικές των σύγχρονων κοινωνιών. Με άλλα λόγια, αναλύω, αναπόφευκτα, τη δομή των παραποιημένων ειδήσεων. Συγκεκριμένα, θεωρώ ότι οι παραποιημένες ειδήσεις είναι προϊόν τριών αλληλοσχετιζόμενων μεταξύ τους διαδικασιών. Πρώτον, της παραποιημένης αποτύπωσης των γεγονότων στο περιεχόμενο των ειδήσεων. Δεύτερον, της οπτικής του κοινού για τα γεγονότα που συμβαίνουν στον πραγματικό κόσμο και τα οποία παραποιούνται. Τρίτον, με βάση το προηγούμενο, του τρόπου με τον οποίο το κοινό προσεγγίζει την παραποιημένη αποτύπωση των γεγονότων, και τελικά τη θεωρεί ή όχι αξιόπιστη. Αυτή είναι και μια βασική προϋπόθεση ώστε να συνεχιστεί (διευρυμένα ή όχι) η διαδικασία παραγωγής και διάδοσης παραποιημένων ειδήσεων. Κατά τη δική μου άποψη, κάθε προσπάθεια για την αντιμετώπιση των παραποιημένων ειδήσεων θα πρέπει απαραίτητα να λαμβάνει υπόψη τη δομή και τον πολύπλοκο χαρακτήρα των παραποιημένων ειδήσεων ως κοινωνικού φαινομένου. Διότι οι παραποιημένες ειδήσεις είναι κοινωνικό φαινόμενο και όχι το αποτέλεσμα των ατομικών πράξεων ορισμένων δημοσιογράφων, πολιτικών, επιχειρηματιών, στελεχών της αστυνομίας, θρησκευτικών λειτουργών ή άλλων.

Στο 3ο Κεφάλαιο εξετάζω τη δομή των ειδήσεων γενικώς, καθώς στην πορεία της εργασίας μου επί του θέματος κατέληξα στο συμπέρασμα ότι οι παραποιημένες ειδήσεις δεν είναι το αποτέλεσμα αλλοίωσης των στοιχείων που συνθέτουν τις ειδήσεις ή εξωγενούς μόνο παρέμβασης στη διαδικασία παραγωγής των ειδήσεων, ούτε διαστρέβλωσης κάποιας αναλλοίωτης φύσης των ειδήσεων. Αντίθετα, θεωρώ ότι οι πα-

ραποποιημένες ειδήσεις προκύπτουν από την αλλαγή της δομής των ειδήσεων και αυτό αποκτά τη μορφή επικοινωνιακού και κοινωνικού φαινομένου, όταν διαμορφώνονται και συντελούν προς την κατεύθυνση αυτή ευνοϊκές μεταβολές στο κοινωνικό περιβάλλον.

Στην ανάλυση αυτή περιγράφεται η σύνθεση των ειδήσεων ως γεγονότων και απόψεων, η οποία μπορεί να συντελεστεί με δυο τρόπους: α) ως περιγραφή των γεγονότων υπό το πρίσμα ορισμένων απόψεων, κάτι που χαρακτηρίζει τη δημοσιογραφία (και άλλα περιεχόμενα των Μέσων) είτε β) ως προβολή ορισμένων απόψεων με όχημα τα γεγονότα, που χαρακτηρίζει την προπαγάνδα. Ωστόσο, η διάβαση του ορίου από τις ειδήσεις στην προπαγάνδα ως εκτεταμένη πρακτική εξαρτάται από τη λειτουργία των Μέσων εντός του κοινωνικού περιβάλλοντος (της οικονομίας, των θεσμών, των πολιτικών σχέσεων κ.ο.κ.).

Στο 4ο Κεφάλαιο εξετάζω τον ρόλο που επιτελούν οι μεταβολές οι οποίες συντελούνται στον ευρύτερο τρόπο επικοινωνίας της ύστερης/υπερ-νεωτερικότητας στην έκρηξη των παραποποιημένων ειδήσεων ως κοινωνικού φαινομένου. Αναλύω τη δομική σχέση του διαδικτύου με το φαινόμενο, όμως δίνω μεγαλύτερη έμφαση στον ρόλο των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (ΜΚΔ) και ορισμένων πρακτικών όπως η μεγάλη κατανάλωση ειδήσεων από τα ΜΚΔ. Επιχειρώ να δείξω πως είναι λάθος να θεωρείται ότι το διαδίκτυο και ειδικότερα τα ΜΚΔ είναι η αιτία του φαινομένου, όπως παρατηρείται σε πλήθος αναλύσεων τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό.

Στο 5ο Κεφάλαιο αναλύεται ο ρόλος ορισμένων ακόμα πολιτιστικών μεταβολών, οι οποίες ευνοούν τη μετάβαση από τις ειδήσεις στην προπαγάνδα με τη μορφή των ειδήσεων. Ειδικότερα, εξετάζω τις αλλαγές που συντελούνται στον χαρακτήρα του ιδεολογικού και γενικότερα του ερμηνευτικού πλαισίου των γεγονότων, όπως αυτή εξελίσσεται στην ύστερη νεωτερικότητα (ή βαθύ συμβολικό καπιταλισμό κατά τη δική μου προσέγγιση), που είναι και η αποφασιστική στιγμή για να περάσουν οι δημοσιογράφοι και τα Μέσα τον Ρουβίκωνα που χωρίζει τις ειδήσεις από την προπαγάνδα. Μια βασική παράμετρος της αλλαγής του ερμηνευτικού πλαισίου είναι η επιστροφή των παλιών και νέων προκαταλήψεων, στερεοτύπων και προνεωτερικών αντιλήψεων στην κατανόηση των γεγονότων που συμβαίνουν στον κόσμο της σύγχρονης νεωτερικότητας.

Σε συνάρτηση με τις αλλαγές στο ιδεολογικό/ιδεατικό πλαίσιο ερμηνείας των γεγονότων στις ειδήσεις εξετάζεται και η μετάβαση από

την αφηγηματική μορφή του στόρι, που χαρακτηρίζει πριν τις ειδήσεις, σε νέα υβριδικά αφηγηματικά σχήματα. Τα σχήματα αυτά ευνοούν τη σύγχυση γεγονότων και επινόησης, η οποία βρίσκεται στον πυρήνα των παραποιημένων ειδήσεων.

Στο 6ο Κεφάλαιο αναλύω τον ρόλο που έχουν παίζει οι πολιτικές και οικονομικές αλλαγές στη διεύρυνση και σταθεροποίηση του φαινομένου των παραποιημένων ειδήσεων, κατά τρόπο που συνιστά δομικό στοιχείο του βαθέος συμβολικού καπιταλισμού (ή ύστερης/υπερ-νεωτερικότητας κατ' άλλους). Ειδικότερα, αναλύω τη διαδικασία διαρκώς μεγαλύτερης προσφυγής της προπαγάνδας στις ειδήσεις, δηλαδή την ειδησεοποίηση της προπαγάνδας (και κατά προέκταση την προπαγανδοποίηση των ειδήσεων), την οποία διόγκωσε και επιτάχυνε η διεθνής πολιτική σύγκρουση μέσα από γεγονότα και διαδικασίες όπως ο Α' και ο Β' Παγκόσμιος πόλεμος, ο Ψυχρός Πόλεμος κ.ά. Υπό το πρίσμα αυτό εξετάζονται και οι διαφορές ανάμεσα στις παραποιημένες ειδήσεις του παρελθόντος και στη σύγχρονη, ειδησεοποιημένη προπαγάνδα, καθώς και το παράδοξο της ειδησεοποιημένης προπαγάνδας.

Εκτός από την εξωτερική πολιτική σύγκρουση, εξετάζεται ο ρόλος της εσωτερικής πολιτικής σύγκρουσης, ήτοι της πολιτικής πόλωσης, στη διόγκωση των παραποιημένων ειδήσεων. Η σύγχρονη πολιτική πόλωση γίνεται αντιληπτή ως εσωτερική πολιτική σύγκρουση μεν, αλλά ως τέτοια που διεξάγεται με όρους εξωτερικής δε. Στη διαδικασία αυτή, ο εσωτερικός κομματικός ανταγωνισμός θεωρείται και διεξάγεται ως πολιτική σύγκρουση με κάποιον εξωτερικό εχθρό. Η πολιτική πόλωση αναλύεται ως ένας από τους κυριότερους παράγοντες που συμβάλλουν στην έκρηξη των παραποιημένων ειδήσεων και στη διόγκωση του συναφούς κοινωνικού φαινομένου. Τόσο η εξωτερική όσο και η εσωτερική πολιτική σύγκρουση, αλλά και ο εμπορικός ανταγωνισμός έχουν συντελέσει στην ιστορική συναίρεση ειδήσεων και προπαγάνδας.

Σε συνάρτηση με τις εσωτερικές και εξωτερικές πολιτικές διεργασίες, εξετάζω και τις νεοφιλελεύθερης προέλευσης αλλαγές στον τρόπο λειτουργίας της οικονομίας, που αντανακλώνται στην παραγωγή των ειδήσεων υπό την πίεση της κλικοθηρίας (της δικτατορίας των κλικ) και οι οποίες ευνοούν σε υπερθετικό βαθμό την παραγωγή παραποιημένων ειδήσεων.

Στο 7ο Κεφάλαιο, ως συνέπεια όλης της προηγούμενης ανάλυσης, αναπτύσσω την άποψή μου για την τυπολογία των παραποιημένων ει-

δήσεων. Για τον σκοπό αυτό περιγράφω τους δυνατούς τρόπους παραποιητικής ψευδοποίησης των ειδήσεων και ακολούθως τους χρησιμοποιώ προκειμένου να δημιουργήσω μια ανεπτυγμένη τυπολογία των παραποιημένων ειδήσεων, η οποία περιλαμβάνει έναν κατάλογο 702 κατηγοριών παραποιημένων ειδήσεων. Αρκετές από αυτές δεν έχουν καταγραφεί ακόμα εμπειρικά, ωστόσο, θεωρητικά, μπορεί να υπάρξουν.

Η μελέτη ολοκληρώνεται με την εξέταση του ζητήματος περί αντιμετώπισης των παραποιημένων ειδήσεων στο 8ο και τελευταίο Κεφάλαιο ή Επίμετρο της μελέτης. Επιχειρώ να εξηγήσω γιατί η αντιμετώπιση των παραποιημένων ειδήσεων προϋποθέτει πέρα από τον έλεγχο αξιοπιστίας (factchecking) και μέτρα «κοινωνικής μηχανολογίας». Προϋποθέτει, δηλαδή, οργανωτικά μέτρα και σκόπιμες κοινωνικές διαδικασίες, αλλά κυρίως μείωση της κοινωνικής ανισότητας. Διότι η κοινωνική ανισότητα είναι εκείνη που συμβάλλει καθοριστικά στη δημιουργία των συνθηκών, οι οποίες ευνοούν τον μετασχηματισμό της δομικής δυνατότητας παραποίησης των γεγονότων, που περιέχεται στις ειδήσεις, σεπραγματικότητα.

ΠΡΟΟΙΜΙΟ

ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΟΥ να διευκολυνθεί ο/η αναγνώστης/τρια στην κατανόηση της μελέτης μας θεωρήσαμε απαραίτητη την παράθεση του παρόντος προοιμίου, το οποίο περιέχει ορισμένες, χρήσιμες θέλουμε να πιστεύουμε, διευκρινίσεις.

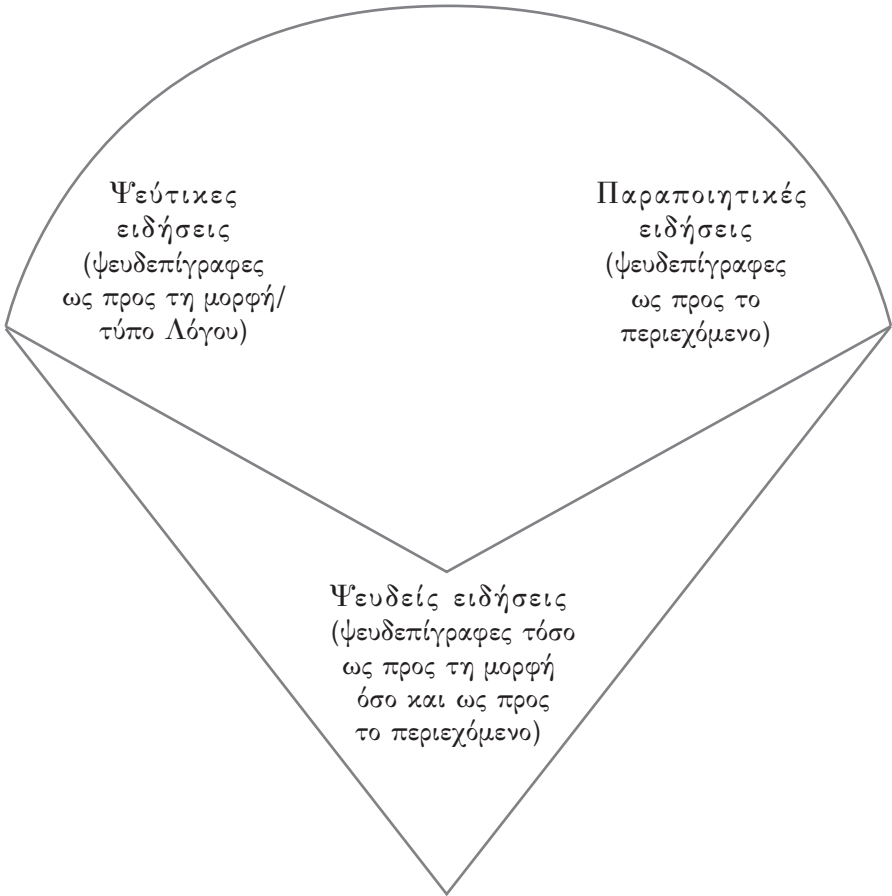
1. Η σχέση ειδήσεων και ψεύδους είναι σύνθετη. Οι ειδήσεις που περιέχουν κατά τα μέτρα μιας εποχής ψεύδος σε ορισμένη μορφή είναι «ψευδεπίγραφες ειδήσεις». Οι ψευδεπίγραφες ειδήσεις συνιστούν έννοια γένος που περιλαμβάνει διάφορα είδη, κυριότερα των οποίων είναι τα εξής (Σχήμα 0.1):

Πρώτον, οι ειδήσεις οι οποίες μπορεί να είναι αναληθείς, ανακριβείς κ.λπ. ως προς τον τύπο Λόγου που χρησιμοποιείται. Πρόκειται για ρηματικές συνθέσεις που εμφανίζονται με τη μορφή των ειδήσεων, ενώ ανήκουν σε άλλη ρηματική κατηγορία, η οποία είναι μυθοπλαστική (π.χ. κινηματογραφική ταινία που προβάλλεται ως ρεπορτάζ) ή άλλη τεκμηριωτική. Αυτές είναι οι «ψεύτικες» ειδήσεις.

Δεύτερον, εκείνες οι ειδήσεις οι οποίες είναι αναληθείς, αναξιόπιστες κ.λπ. ως προς το περιεχόμενό τους, δηλαδή ως προς τα γεγονότα που περιγράφουν. Σε αυτές περιλαμβάνονται τόσο εκείνες που περιγράφουν πρωτογενώς ένα γεγονός όσο και εκείνες που παραποιούν, σε δευτερογενές δημοσίευμα, ένα άλλο, πρωτογενές δημοσίευμα. Τις ειδήσεις αυτές τις αποκαλούμε παραποιητικές. Το κύριο γνώρισμα των ψεύτικων και των παραποιητικών ειδήσεων είναι ότι παραποιούν (είτε τη ρηματική φόρμα με την οποία εμφανίζεται το περιεχόμενο είτε το ίδιο το περιεχόμενο). Αυτές τις δυο κατηγορίες ειδήσεων τις αποκαλούμε παραποιημένες και αποτελούν το αντικείμενο μελέτης μας. Οι ειδήσεις που θεωρούνται ως

Αξιόπιστες ειδήσεις

Ψευδεπίγραφες ή απομιμητικές ειδήσεις

Παραποιημένες ειδήσεις
(Ψευδεπίγραφες είτε στη μορφή είτε στο περιεχόμενο)

Σχήμα 0.1. Ψευδεπίγραφες ειδήσεις.

fake news ανήκουν κατ' εξοχήν σ' αυτή την ομάδα, γι' αυτό αποδίδουμε και χρησιμοποιούμε στα ελληνικά τον αγγλικό όρο fake news ως «παραποιημένες ειδήσεις».

Τέλος, τρίτον, υπάρχει μια ακόμα κατηγορία αναληθών, αναξιόπιστων κ.λπ. ειδήσεων στις οποίες είναι αναληθής, αναξιόπιστη κ.λπ. τόσο η ρηματική φόρμα όσο και το περιεχόμενο (τα πραγματολογικά γεγονότα). Αυτές είναι οι ψευδείς ειδήσεις και δεν υπεισέρχονται στο αντικείμενο ανάλυσης στην ανά χείρας μελέτη.

Ως εκ τούτου, σύμφωνα με τη δική μας προσέγγιση, η διαφορά μεταξύ παραποιημένων ειδήσεων (τις οποίες μελετάμε) και ψευδών είναι διαφορά κλίμακας/βαθμίδας ψευδοποίησης (το ζήτημα αυτό εξετάζουμε στο 1ο Κεφάλαιο της μελέτης μας).

2. Για να είναι παραποιημένες οι ειδήσεις πρέπει πριν απ' όλα να είναι ή να εμφανίζονται ως ειδήσεις. Αν δεν είναι/εμφανίζονται ως ειδήσεις, δεν μπορούν να είναι ούτε παραποιημένες ειδήσεις ούτε άλλη κατηγορία ειδήσεων. Συνεπώς, δεν υπάρχουν παραποιημένες ειδήσεις πριν εμφανισθεί το είδος (genre) ή κατηγορία περιεχομένου «ειδήσεις», άρα πριν την κυκλοφορία των πρώτων εφημερίδων. Ωστόσο, οι σύγχρονες παραποιημένες ειδήσεις διαφέρουν από τις αρχικές. Αφενός, οι σύγχρονες παραποιημένες ειδήσεις έχουν διαφορετικά μορφολογικά (ρηματικά) και ιδεολογικά χαρακτηριστικά από τις ιστορικά πρώτες. Αφετέρου, ως εκτεταμένο και συστηματικό φαινόμενο, οι παραποιημένες ειδήσεις είναι σχετικά πρόσφατο, και κατά την άποψή μας είναι προϊόν συναίρεσης ειδήσεων και προπαγάνδας.

3. Οι παραποιημένες ειδήσεις έχουν δύο όψεις. Η μία όψη του ζητήματος αφορά τις επιμέρους παραποιημένες ειδήσεις. Ως εκ τούτου, τις μεμονωμένες ειδήσεις που έχουν παραποιηθεί τις χαρακτηρίζουμε ως «παραποιημένες ειδήσεις» (fake news) και την καθμία εξ αυτών ως παραποιημένη είδηση. Ωστόσο, υπάρχει μια ακόμα πλευρά του ζητήματος, η οποία συχνά μένει αθέατη. Οι παραποιημένες ειδήσεις δεν αποτελούν μόνο ένα τυχαίο σύνολο μεμονωμένων περιπτώσεων αλλά και ένα φαινόμενο, το οποίο είναι κάτι περισσότερο από το εκάστοτε άθροισμα επιμέρους περιπτώσεων παραποίησης των γεγονότων, καθώς έχει συστηματικό χαρακτήρα στο σύγχρονο επικοινωνιακό τοπίο. Το φαινόμενο αυτό το χαρακτηρίζουμε στην παρούσα εργασία ως «παραποιημένη ενημέρωση» ή ως φαινόμενο των παραποιημένων ειδήσεων. Στην πραγματικό-

τητα, η εργασία μας ασχολείται με αυτό το φαινόμενο και όχι μόνο με τη μελέτη του ιδεοτυπικού χαρακτήρα των παραπονημένων ειδήσεων. Ωστόσο, προκειμένου να κατανοήσουμε τις παραπονημένες ειδήσεις ως φαινόμενο, είναι απαραίτητο να κατανοήσουμε πρώτα την ιδιοσυστασία ή τα ιδεοτυπικά γνωρίσματα της παραπονημένης είδησης γενικά. Στο 1ο Μέρος της εργασίας αναλύουμε αυτήν την ιδιοσυστασία της παραπονημένης είδησης, ενώ στο 2ο εξετάζουμε την παραπονημένη ενημέρωση σε συνάρτηση με το κοινωνικό πλαίσιο που την καθιστά δυνατή ή την προκαλεί.

4. Αρκετοί μελετητές, πολιτικοί, δημοσιογράφοι κ.ά. (Brennen, 2017· Miller, 2004· Kropotov & Yarochkin, 2017· Andrejevic, 2020· Aro, 2016· Zhdanova & Orlova, 2017· Nagle, 2017) ταυτίζουν τις παραπονημένες ειδήσεις με την προπαγάνδα, θεωρώντας τις ως μια από τις μορφές με τις οποίες ασκείται. Ορισμένοι (Vamanu, 2019· Farkas & Neumayer, 2018· Levi, 2018) δεν τις ταυτίζουν με την προπαγάνδα, ωστόσο θεωρούν πως η κύρια χρήση τους είναι προπαγανδιστική, συνεπώς ο λόγος δημιουργίας και κυκλοφορίας τους είναι η προπαγάνδα. Κάποιοι άλλοι τις θεωρούν κάτι διαφορετικό από την προπαγάνδα, ειδικότερα όταν τη συσχετίζουν με την κακή δημοσιογραφία, τη «γρήγορη δημοσιογραφία» (Waisbord, 2018) κ.ά.

5. Η δική μας προσέγγιση δεν βρίσκεται σε αντίθεση με παρόμοιες θεωρήσεις του ζητήματος. Ωστόσο, διαφοροποιείται στα ακόλουθα σημεία. Πρώτον, θεωρούμε ότι οι παραπονημένες ειδήσεις είναι το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης των ειδήσεων ως κατηγορίας περιεχομένου ή είδους με το κοινωνικό περιβάλλον. Ή, αλλιώς, οι παραπονημένες ειδήσεις είναι προϊόν μετασχηματισμού των ειδήσεων. Ο μετασχηματισμός αυτός προκύπτει από τη δομή των ειδήσεων ως είδους, όταν ιστορικές μεταβολές στο κοινωνικό περιβάλλον το επιτρέπουν ή και το επιβάλλουν. Παράλληλα, οι παραπονημένες ειδήσεις γίνονται βασικό μέσο επίτευξης αυτών των μεταβολών. Συναρτάμε έτσι την εκτεταμένη παρουσία, αλλά και τη μορφή που παίρνουν οι παραπονημένες ειδήσεις, με τις μεταβολές που σημειώνονται στον τρόπο επικοινωνίας, στον τρόπο παραγωγής, στον τρόπο κυριαρχίας, αλλά επίσης και στον τρόπο αφήγησης ιστοριών, όπως και στο ερμηνευτικό πλαίσιο των γεγονότων που περιγράφουν οι αφηγήσεις, στο κοινωνικό περιβάλλον του βαθύς συμβολικού καπιταλισμού και της ύστερης νεωτερικότητας.

Δεύτερον, το αποτέλεσμα της αλλαγής που σημειώνεται στη δομή των ειδήσεων είναι όχι μόνο η εμφάνιση των παραποιημένων ειδήσεων ως ευρέος κοινωνικού και επικοινωνιακού φαινομένου, αλλά και η συναίρεση ειδήσεων και προπαγάνδας. Για την ακρίβεια, οι παραποιημένες ειδήσεις είναι η μορφή την οποία εκλαμβάνει η πολιτική, οικονομική, θρησκευτική κ.ά. προπαγάνδα, ή ευρύτερα ο προπαγανδιστικός Λόγος, στην κοινωνία της ενημέρωσης. Με άλλα λόγια, οι παραποιημένες ειδήσεις συνιστούν ειδησεοποίηση της προπαγάνδας, αλλά και προπαγανδοποίηση των ειδήσεων σε γενικευμένη μορφή.

6. Αντίθετα από άλλους μελετητές, εμείς δεν θεωρούμε τις σύγχρονες παραποιημένες ειδήσεις ως ειδήσεις που απλώς χρησιμοποιούνται για να επιτευχθούν προπαγανδιστικοί σκοποί. Αυτό συνέβη πολλές φορές στο παρελθόν και πιθανώς είναι ο λόγος ώστε να θεωρούν πολλοί ως διαχρονικό το φαινόμενο των παραποιημένων ειδήσεων. Σύμφωνα με τη δική μας άποψη, όπως προκύπτει από τη μελέτη του φαινομένου και εκτίθεται στο παρόν έργο, συντελείται συναίρεση ειδήσεων (ως τύπος Λόγου) και προπαγάνδας (ως τύπος Λόγου επίσης). Οι παραποιημένες ειδήσεις δεν είναι απλώς ειδήσεις που παραποιούν τα γεγονότα για να επιτευχθούν ορισμένοι σκοποί, αλλά κάτι περισσότερο. Οι παραποιημένες ειδήσεις ίσως συνιστούν έναν νέο τύπο Λόγου. Με άλλα λόγια, οι παραποιημένες ειδήσεις συνιστούν μεγάλης κλίμακας προσαρμογή της προπαγάνδας στην κοινωνία της ενημέρωσης. Από την άποψη αυτή, οι παραποιημένες ειδήσεις δεν συνιστούν μόνο μια μορφή στην εξέλιξη των ειδήσεων, αλλά και μια μορφή στην εξέλιξη της προπαγάνδας.